

CZESŁAW GRAJEWSKI¹

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID ID: 0000-0002-2692-8232

„GRATULEMUR IN HONORE” – ENDEMICZNE OFICJUM O ŚW. KATARZYNIE ALEKSANDRYJSKIEJ

“GRATULEMUR IN HONORE” – ENDEMIC OFFICE ON ST. CATHERINE OF ALEXANDRIA

Abstract

The author analyzes “Gratulemur in honore” - an office on St. Catherine of Alexandria. The author proved that this is an endemic work, created in the 13th century in Liège or the surrounding areas. It did not, however, spread in Europe. In Poland the only code that includes this (incomplete) office is “Pontificale Plocense”, probably also created in 12th c. in Liège, which reached Poland already in the 13th century. The liturgical books used in the Diocese of Płock (in the 15th and 16th centuries) contain only one antiphon from the “Gratulemur” office.

Keywords: St. Catherine of Alexandria, The Divine Office, liturgy, manuscript, “Gratulemur in honore”

Abstrakt

Autor analizuje oficjum „Gratulemur in honore” o św. Katarzynie z Aleksandrii. Wykazuje, że jest to dzieło endemiczne, które powstało w XIII w. w Liège lub okolicach, nie zdołało jednak rozprzestrzenić się w Europie. W Polsce jedynym kodeksem, który zawiera to oficjum (niepełne), jest „Pontificale Plocense”, powstałe prawdopodobnie także w Liège, które już w XIII w. znalazło się w Polsce. Księgi liturgiczne używane w diecezji płockiej (XV i XVI w.) zawierają jedną antyfonę z oficjum „Gratulemur”.

Słowa kluczowe: Św. Katarzyna z Aleksandrii, oficjum brewiarzowe, liturgia, rękopis, „Gratulemur in honore”

WPROWADZENIE

Impulsem do zgłębienia problematyki oficjów o św. Katarzynie stała się trudność wyizolowania oficjów o tej świętej, z jaką zmagał się Guido M. Dreves („Analecta

¹ Prof. dr hab. Czesław Grajewski (ur. 1960) jest pracownikiem Katedry Sztuki Dawnej w Instytucie Historii Sztuki UKSW. Badania naukowe koncentruje wokół zagadnień źródłoznawczych polskich antyfonarzy średniowiecznych, tonariuszy europejskich i wybranych kwestii współczesnej polskiej muzyki kościelnej. Jest także czynnym muzykiem kościelnym. E-mail: graces@yahoo.com.

Hymnica” [dalej: AH] 18:37-39; 26:69-74; Hughes 1994, 1996; Hiley 2012). Powodem jest wymiennosc śpiewów, tj. przenikanie poszczególnych antyfon i responsoriów z jednego oficjum do drugiego. Procesowi temu skutecznie oparło się jedynie „Gratulemur in honore”, jednak w efekcie oficjum to stało się endemiczne.

Nie ma potrzeby opisywania szczegółowo początków kultu świętej na Zachodzie, bowiem jest on dość dobrze rozpoznany i udokumentowany. Warto jedynie przypomnieć, że choć pojedyncze ogniska jej kultu istniały już w VIII w., to za jego faktyczny początek uznać należy introdukcję relikwii Dziewicy Synajskiej do klasztoru Świętej Trójcy (Trinité-du-Mont) na wzgórzu nieopodal Rouen, które stało się centrum jej kultu (Schill 2005, 37; Walsch 2007, 73; Lewis 1999, 147).

1. „GRATULEMUR” NA TLE TWÓRCZOŚCI O ŚW. KATARZYNIIE ALEKSANDRYJSKIEJ

W celu określenia, które oficja katarzyńskie, kiedy i w których tradycjach liturgicznych były stosowane, podjęto szeroką kwerendę (2018), a jej wyniki przedstawiają się następująco: W około 350 adiustowanych źródłach zawierających oficja o św. Katarzynie (w tym 40 polskich) bezapelacyjnie palmę pierwszeństwa dzierży „*Virginis eximiae*” (ponad 130 przypadków), dalej następują: „*Inclita sanctae virginis*” (60), „*Ave virgo speciosa*” (ponad 50) i pozostałe, mniej widoczne. Na tym tle zastanawiająco słabo wypada oficjum „*Gratulemur*”, zaobserwowane w zaledwie 18 źródłach, w tym jedynym polskim. Jest nim XII/XIII-w. pontyfikał płocki². Oficjum zostało w nim wpisane najprawdopodobniej – sądząc po typie notacji muzycznej – w XIII w. i, co istotne, nie zawiera nieszpórów i laudesów³.

Faktycznie więc byłoby to oficjum niemal zupełnie nieznane w liturgii. Nie zdołało – w przeciwieństwie do wymienionych wcześniej – rozprzestrzenić się po Europie, mimo że powstało w XIII wieku, na fali wzrostu popularności kultu Dziewicy Aleksandryjskiej. Poszukując odpowiedzi na pytanie o powód zaskakującej marginalizacji tego oficjum, nie sposób nie zwrócić uwagi na charakterystyczną prawidłowość. Żeby ją prawidłowo oświetlić, wykonać należy zestawienie źródeł. Na początek te, którymi posiłkował się redaktor AH:

1) brewiarz z Namur; Vercelli, Archivio e Biblioteca Capitolare ms. CLXX (XIII w. z późn. uzupełn.)⁴;

2) modlitewnik z Maastricht lub okolic; Bayerische Staatsbibliothek, ms. 14926 (XV w.);

² Płock, Biblioteka Seminarium Duchownego, ms. b.s. Zabytek, skradziony przez Niemców w czasie II wojny światowej, dopiero w roku 2015 został zwrócony Polsce. Obecnie trwają multidyscyplinarne badania nad pontyfikałem, w których autor uczestniczy.

³ Brak I nieszpórów jest brakiem intencjonalnym. Uwidoczniona jest zaledwie ostatnia antyfona, ad Magnificat: „*Decoretur dies ista*”. Natomiast antyfony laudesowe (i zapewne II nieszpórów) z wysokim prawdopodobieństwem były wpisane na karcie, która obecnie nie istnieje.

⁴ Niektórzy badacze przesuwają powstanie tego brewiarza na XII/XIII w. (Wille 1967, 295). Autor składa podziękowanie dyrektorowi Biblioteki Kapitulnej w Vercelli, panu dr. Timoty Leonardiemu za udostępnienie skanów manuskryptu.

- 3) brewiarz z Liège (Béthune); Arras, Bibliothèque Municipale, ms. 884 (XVI w.)⁵;
- 4) brewiarz katedry NMP w Erfurcie, Norymberga 1497;
- 5) brewiarz kościoła św. Sewera w Erfurcie, Moguncja 1518;
- 6) antyfonarz z St. Trond; Liège, Bibliothèque Générale de Philosophie et Lettres, ms. 283 (1600).

Własna kwerenda autora pozwoliła dodać do nich zaledwie jedenaście (a w zasadzie dziewięć, gdyż ostatnie na poniższej liście druki z Liège należy potraktować jako jeden spójny przekaz; są czystą multiplikacją):

7) cysterski manuskrypt z klasztoru NMP w Val-St-Lambert k. Liège; Londyn, British Library, ms. Harley 3895, f. 54r (XII-XIII w.);

8) brewiarz cysterski z klasztoru w Clairvaux; Troyes, Bibliothèque Municipale, ms. 1162, f. 165v (XIII w.);

9) antyfonarz cysterek z klasztoru Lichtenthal w Baden-Baden; Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, ms. Kl. L. 15, f. 2r (XIII w.);

10) brewiarz cysterek prawdopodobnie z klasztoru Lichtenthal w Baden-Baden; Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, ms. Kl. L. 34, f. 242v (XIII w.);

11) brewiarz cysterski prawdopodobnie z klasztoru Lichtenthal w Baden-Baden; Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, ms. 34, f. 373v (po 1318)⁶;

12) brewiarz z Liège; Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, ms. 394-2, f. 175r (ok. 1320);

13) brewiarz benedyktyński z Oudenburg, Brugge, Openbare Bibliotheek, ms. 338, f. 624r (XIV w.)⁷;

14) brewiarz z Liège; Baltimore (USA), The Walters Art Museum, ms. W.83, f. 487v (ok. 1420);

15) diurnale, Liège 1756, s. 278;

16) brewiarz, Liège 1766, s. 478;

17) brewiarz, Liège 1791, s. 511.

Trzeba zaznaczyć, że wśród powyższych przekazów znajdują się oficja zarówno w wersji katedralnej (łącznie z pontyfikałem płockim – 3 nokturny po 3 antyfony i 3 responsoria) jak i monastycznej (dwa nokturny po 4 antyfony i 4 responsoria). Chcąc zatem dokonać analizy porównawczej z jedynym polskim przekazem „Gratulemur”, należy wyekstrahować źródła zawierające powyższe oficjum o identycznej strukturze.

W polu zainteresowania pozostaje więc osiem źródeł porównawczych powstałych w przedziale XII-XVIII w. Najważniejszym jest ms. Harley 3895, bez przeznaczenia liturgicznego, zawierający żywoty świętych, a wśród nich św. Katarzyny, spisany najprawdopodobniej w cysterskim klasztorze NMP w Val-St-Lambert k. Liège. Za-

⁵ Według AH 26:74 jest to brewiarz z Béthune. Możliwe jednak, że z Liège (Leroquais 1934, 51-52).

⁶ Zbieżność sygli bibliotecznych wydaje się przypadkowa.

⁷ Autor składa należne podziękowanie pracownikom Biblioteki Publicznej w Brugii, paniom Birgit Ampe i Evelien Hauwaerts, za udostępnienie skanów manuskryptu. Oficjum w tym rękopisie nosi już znamiona późniejszych interwencji – np. antyfona otwierająca pierwsze nieszpory pochodzi z oficjum „Ave gemma claritatis”.

sadniczy blok księgi pochodzi z II poł. XII w., ale interesujący jest w nim XIII-wieczny, pełny zapis oficjum „Gratulemur in honore”, jedyny fragment muzyczny w kodeksie.

Drugim rękopisem, który należy wziąć pod uwagę w poszukiwaniu związków między przekazami oficjum „Gratulemur” jest XII- bądź XIII-wieczny brewiarz (Vercelli, ms. CLXX). Współcześnie identyfikuje się go jako pochodzący z Namur, nieopodal Liège (Hiley i Szendrei 2018, 38). Wśród późniejszych uzupełnień znajduje się oficjum o św. Katarzynie, którego tekst niemal idealnie zgadza się z repertuarem ms. Harley 3895 oraz pontyfikału plockiego.

Do podstawy źródłowej dołączyć należy także dwa nieco późniejsze brewiarze z Liège: ms. 394-2 (Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, tom II) napisany ok. 1320 oraz ms. W.83 (Baltimore, The Walters Art Museum) z 1420. Oba przekazały oficjum w niemal identycznej postaci oraz w jednakowym stopniu zbliżone do „Historii św. Katarzyny” w pontyfikale.

Dwa kolejne źródła, drukowane brewiarze pochodzące z sąsiednich ośrodków w Erfurcie, powstały w przedziale ok. dwudziestu lat, praktycznie już w XVI wieku. W oficjach katarzyńskich w obu zabytkach widoczne są już pewne modyfikacje, które przekonują, że miejscem powstania „Gratulemur” może być tylko Liège.

W pracy porównawczej wykorzystane będą ponadto: brewiarz z Béthune (według AH) ewentualnie z Liège (Leroquais 1934, 51-52), przechowywany w Bibliotece Miejskiej w Arras (ms. 884, XVI w.) oraz antyfonarz z klasztoru St. Trond (Uniwersytet Liège, Bibliothèque Générale de Philosophie et Lettres, ms. 283, 1600). Ostatnie trzy źródła to brewiarze diecezji Liège wydrukowane przez oficynę Everarda Kints i/lub Clementa Plomteux w 1756, 1766 i 1791. Upatrywać w nich należy w zasadzie już tylko świadków trwałości oficjum „Gratulemur in honore” i – szerzej – kultu św. Katarzyny Aleksandryjskiej na terenie Niderlandów co najmniej do końca wieku XVIII.

Geografia miejsc powstania/używania powyższych źródeł prowadzi do wniosku, że oficjum „Gratulemur in honore” było charakterystyczne dla diecezji Liège; stało się ono znakiem rozpoznawczym tradycji tamtejszego Kościoła, która trwała niemal niezmieniona od XIII do XVII w., a później także, choć już wyraźnie odkształcona.

Enklawą, w której funkcjonowało „Gratulemur in honore”, wydaje się być również nieco oddalona od Liège Brugia, a dokładnie nieopodal niej położony klasztor benedyktyński w Oudenburg. Stamtąd pochodzi bowiem XIV-wieczny brewiarz zawierający (w wersji monastycznej) oficjum „Gratulemur in honore”⁸. Rękopis, mimo pewnych zmian, jest dowodem na wykonywanie „Gratulemur in honore” w Niderlandach.

Zaskakującym potwierdzeniem tezy o trwałości oficjum „Gratulemur” na tamtym terenie jest także „Tryptyk drezdeński” Jana van Eycka⁹. Na prawym skrzydle widnieje wizerunek św. Katarzyny, a na drewnianej ramie umieszczono

⁸ Brugia, Biblioteka Publiczna, ms. 388. Przekaz oficjum jest już wtórny, bowiem antyfoną niesporną (jedyną – tzw. super psalmos antiphona) jest „Ave gemma claritatis” – śpiew przejęty z oficjum katarzyńskiego o tym samym tytule.

⁹ Drezno, Gemäldegalerie Alte Meister, nr inw. Gal. 799. Google Arts & Culture. Jan van Eyck 1437, „Triptych of Mary and Child, St. Michael, and the Catherine”.

tekst trzeciej i czwartej antyfony nieszpórów: „Virgo prudens anelavit ad sedem sideream ubi locum praeparavit linquens orbis aream granum sibi reservavit ventilando paleam. Disciplinis est imbuta puella coelestibus nudum nuda est secuta certis Christum passibus dum mundanis est exuta etc.” (Weale 1908, 128)¹⁰.

Niderlandczyk Jan van Eyck realizował zamówienia prominentnych osób, m.in. kanonika Jorisa van der Paele (ok. 1370-1443), jego mecenasa, związanego z nieistniejącym kościołem św. Donacjana w Brugii. Carol Purtle dopuszcza, że teksty widniejące na ramie tryptyku były wykonywane w kościele św. Donacjana w tamtym czasie (Purtle 1982, 128-130; za: Streeton 2011, 3).

Tak więc, na przestrzeni wieków XIII-XVII oficjum „Gratulemur in honore” w niezmienionej formie zdołało utrwalić swą pozycję w Liège i okolicach (Namur, St. Trond), zaznaczyć swą obecność nieco dalej (Brugia, Oudenburg), a nawet dotrzeć do Erfurtu i do cystersów w Clairvaux oraz Lichtenenthal. Dopiero późne brewiarze (Liège, 1766 i 1791) są świadkami głębszych zmian w oficjum. Będzie to już jednak ostatnie echo zanikającej tradycji.

Wobec powyższych dowodów i jednocześnie braku świadectw przeciwnych można przyjąć, że oficjum to narodziło się w Liège lub nieopodal w początkowych latach XIII w. i w zasadzie tylko tam funkcjonowało. Dlatego historia rymowana „Gratulemur in honore” ma walor endemiczności, tj. wyłączności występowania na określonym, niewielkim terenie – w tym przypadku pomiędzy Namur, St. Trond i zwłaszcza Liège.

2. STRUKTURA OFICJUM „GRATULEMUR IN HONORE”

Na początku należy przyjrzeć się układowi najistotniejszych elementów strukturalnych w siedmiu przekazach cursus katedralnego „Gratulemur in honore”:

	Pontyfikał Płocki, BSemD ms. b.s. XII-XIII w.	Liège Londyn, BL Harley 3895 XIII w.	Namur Vercellii, BCap. CLXX XIII-XIV w.	Liège: 1320, 1420, XVI w St. Trond: 1600
I Vesperae				
an1		Gratulemur in honore	Gratulemur in honore	Gratulemur in honore
an2		Opes mentis praelegit	Opes mentis praelegit	Opes mentis praelegit
an3		Virgo prudens anelavit	Virgo prudens anelavit	Virgo prudens anelavit
an4		Disciplinis est imbuta	Disciplinis est imbuta	Disciplinis est imbuta
an5		Virgo Deo decorata	Virgo Deo decorata	Virgo Deo decorata
r		Regnum mundi	Quam tua distribuis	Surge virgo et nostras ¹¹
an6	Decoretur dies ista	Decoretur dies ista	Decoretur dies ista	Decoretur dies ista

¹⁰ Ostatnie „etc.” oznacza, że zabrakło miejsca na zaledwie ostatnie dwa słowa: „vacuis honoribus”.

¹¹ Antyfonarz z St. Trond nie uwzględnia responsorium.

Matutinum				
I Nokturn				
an1	Generosi Katherina	Generosi Katherina	Generosi Katherina	Generosi Katherina
an2	Illa nihil amplexata	Illa nihil amplexata	Illa nihil amplexata	Illa nihil amplexata
an3	Dum prophanis	Dum prophanis	Dum prophanis	Dum prophanis
r1	Dum dominante	Dum dominante	Dum dominante	Dum dominante
v	Urbs propecta suae	Urbs propecta suae	Urbs propecta suae	Urbs propecta suae
r2	Haec verae fidei	Haec verae fidei	Haec verae fidei	Haec verae fidei
v	Nec vitium propriae	Nec vitium propriae	Nec vitium propriae	Nec vitium propriae
r3	Rex decies qui nos	Rex decies qui nos	Rex decies qui nos	Rex decies qui nos
v	Sic infirma Deus	Sic infirma Deus	Sic infirma Deus	Sic infirma Deus
II Nokturn				
an4	Non est inquit	Non est inquit	Non est inquit	Non est inquit
an5	Ad conflictum	Ad conflictum	Ad conflictum	Ad conflictum
an6	Virgo fame tenuata	Virgo fame tenuata	Virgo fame tenuata	Virgo fame tenuata
r4	Ergo bis-senis virgo	Ergo bis-senis virgo	Ergo bis-senis virgo	Ergo bis-senis virgo
v	Disponit clausae	Disponit clausae	Disponit clausae	Disponit ¹² clausae
r5	Virginis exicio	Virginis exicio	Virginis exicio	Virginis exitio
v	Ut quondam pueris	Ut quondam pueris	Ut quondam pueris	Ut quondam pueris
r6	Quam tua distribuis	Quam tua distribuis	Quam tua (incipit)	Quam tua distribuis
v	Sic regem spoliat	Sic regem spoliat		Sic regem spoliat
III Nokturn				
an7	Regis uxor acquiescit	Regis uxor acquiescit	Regis uxor adquiescit	Regis uxor acquiescit
an8	Tandem cursu	Tandem cursu	Tandem cursu	Tandem cursu
an9	Angelorum Dei nutu	Angelorum Dei nutu	Angelorum Dei nutu	Angelorum Dei nutu

¹² Brewiarz z 1420: „Disposuit”.

r7 v	Rex graviter passus Emeritae bravio	Rex graviter passus Emeritae bravio	Rex graviter passus Emeritae bravio	Rex graviter passus Emeritae ¹³ bravio
r8 v	Candida cum saevo Candorem mentis	Candida cum saevo Candorem mentis	Candida cum saevo Candorem mentis	Candida cum saevo Candorem mentis
r9 v	Cum bene siderea Cuius tumba	Cum bene sidera Cuius tumba	Dum bene siderea Cuius tumba	Cum bene siderea Cuius tumba
Laudes				
an1 an2 an3 an4 an5 an6	brak karty	Plebs fidelis Dum offerret suae Hanc ancillam tua Vox de caelis in turbarum Dum in sancta Katherina Benedicta sit immensa	Plebs fidelis Dum offerret suae Hanc ancillam tua Vox de caelis in turbarum Dum in sancta Katherina Benedicta sit immensa	Plebs fidelis Dum offerret suae Hanc ancillam tua Vox de caelis in turbarum Dum in sancta Katherina Benedicta sit immensa
II Vesperae (Liège ¹⁴ , St. Trond ¹⁵)				
an1 an2 an3 an4 an5 r an6			Plebs fidelis ¹⁶ Dum bene siderea Veneranda Katerina	 Cum bene siderea ¹⁷ Veneranda Katerina

Późniejsze źródła: Liège XVI w. i St. Trond (ostatnia kolumna) obrazują zmiany, jakie w „Gratulemur” zaszły w XVI w. (kiedy antyfony drugich niesporów przejęto z pierwszych) i w wieku XVII (kiedy antyfony II niesporów przejęto z laudes). Poza tymi zmianami największym zróżnicowaniem w układzie tekstów odznacza się responsorium pierwszych niesporów. Trudno obecnie wyrokować, która wersja jest pierwotna; może to być właściwość tradycji liturgicznej w miejscach użytkowania rękopisu, a nie jego powstania.

¹³ Brewiarz z 1420: „Esuriente”.

¹⁴ Liège 1320 i 1420: „ut in I Vesperis”; Liège XVI w.: brak wskazania antyfon.

¹⁵ Brak wskazania antyfon.

¹⁶ Nota: „cum reliquiis de die”.

¹⁷ Tylko Liège 1320 i 1420; pozostałe źródła milczą.

1) Responsorium „Regnum mundi” bardzo słabo lub w ogóle niewidoczne w innych oficjach katarzyńskich, w najwcześniejszych przekazach cursus diecezjalnego w pierwszych nieszpórach występuje tylko w angielskim rękopisie z katedry w Worcester (ms. F.160, XIII w.). Koresponduje to z ms. Harley 3895, który, choć używany w Anglii, powstał właśnie w Liège lub okolicy.

2) Responsorium „Quam tua distribuis” istnieje wyłącznie w przekazach oficjum „Gratulemur”¹⁸, najczęściej jako dalsze responsorium matutinalne, jednak w pierwszych nieszpórach widnieje w jednym z najstarszych przekazów (Vercelli, Bibl. Cap. ms. CLXX) z XIII w.

3) Responsorium „Surge virgo et nostras sponso” występuje w każdym oficjum, niemniej największą koncentracją tego śpiewu odznacza się „Ave virgo speciosa” szeroko obecne w źródłach niemieckich. Występuje także w „Gratulemur in honore” w przekazach od XIV w., w większości jako śpiew pierwszych niespórów. Jedyny przykład usytuowania owego responsorium w nieszpórach w źródle wcześniejszym można obserwować w cysterskim brewiarzu z Clairvaux (Troyes, Bibl. Mun. ms. 1162, XIII w.). Zwrócić jednak należy uwagę, że jest to przekaz o strukturze monastycznej.

Wiele więc wskazuje na to, że pierwotnym responsorium nieszpornym jest „Quam tua distribuis” i w związku z tą konstatacją należy przyjąć, że spośród prezentowanych przekazów najstarszą wersję przekazał antyfonarz z Vercelli. Zastanawiać może, skąd na północy Włoch znalazł się rękopis pochodzenia burgundzkiego. Wpływ dominacji normañskiej, jak miało to miejsce na południowym krańcu Italii, nie wchodzi w rachubę. Pewnym tropem mogą być bractwa św. Katarzyny znane od 1317 w Brescii i właśnie w Vercelli (Parzych-Blakiewicz 2016, 40), a także dzieła sztuki¹⁹. Co prawda, zapis oficjum „Gratulemur” w tymże antyfonarzu jest mniej więcej wiek wcześniejszy, ale prawdopodobnie bractwo działało wcześniej, a jedynie najwcześniejsza wzmianka pochodzi z 1317. Bractwo mogło np. w trakcie zebrań śpiewać przynajmniej część oficjum brewiarzowego. Co istotne, oficjum „Gratulemur” w manuskrypcie nie funkcjonuje pod datą 25 listopada; zostało dołączone na końcu bloku razem z innymi oficjami; nie należy więc do pierwotnego, oryginalnego korpusu księgi, co jest jedną z przyczyn trudności w datowaniu antyfonarza.

Od strony muzycznej „Gratulemur” stanowi czysty przykład oficjum z numerycznym następstwem modii, obserwowanym od X wieku. Regularność modalna

¹⁸ Jedyny przypadek wystąpienia tego responsorium poza oficjum „Gratulemur” zaobserwowano w benedyktyńskim brewiarzu z klasztoru św. Maksymina w Trewirze (Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, ms. Aug perg 266, XIV w.). Źródło to wykazuje się niespotykaną cechą; mianowicie łącznie „zapożyczyło” cztery responsoria z oficjum „Gratulemur”, co świadczy o znajomości „Gratulemur” przez trewirskiego redaktora owego brewiarza.

¹⁹ W zbiorach muzeum katedry pw. św. Euzebiusza w Vercelli przechowywany jest relikwiarz św. Katarzyny, wykonany w warsztacie złotniczym w Limoges ok. 1220-1225. Pierwotnie znajdował się w poświęconej świętej kaplicy, zbudowanej za rządów biskupa Lotara z Cremony (1205-1208), (Viale 1973, 33-34).

w śpiewach matutinum poświadcza, że jest to wersja pierwotna, bez zniekształceń, które w wielu podobnych przypadkach objawiają się zaburzeniem regularnego toku numerycznego. Zjawiska tego nie można zaobserwować w brewiarzach, które z reguły pozbawione są warstwy muzycznej. Niestety, wśród wyliczonych wcześniej przekazów oficjum „Gratulemur”, zaledwie pięć zawiera melodie (choćby częściowo).

3. ŚLADY „GRATULEMUR” NA TERENIE POLSKI

W Polsce nie udało się dotąd odnaleźć żadnego, poza plockim pontyfikałem, przekazu „Gratulemur”. Uwagę jednak przykuwają trzy średniowieczne liturgiki z diecezji plockiej, zawierające liturgię godzin kanonicznych.

Pierwszym jest antyfonarz ms. b.s. z Muzeum Diecezjalnego w Płocku (właściwie jest to fragment antyfonarza). Napisany został w XIV w. i pochodzi prawdopodobnie ze Śląska lub Czech. Z powodu defektu karty incipit oficjum się nie zachował, ale nie ma wątpliwości, że chodzi o „Ave gemma claritatis”²⁰ (2 kolumna). Drugą księgą jest antyfonarz ms. 8 z Biblioteki Seminarium Duchownego, powstały w XV ewentualnie XVI wieku i pochodzi z Płocka; być może nie z katedry, lecz z mniejszego ośrodka²¹. Manuskrypt ten przekazał oficjum „Inclita sanctae virginis”. Trzecim źródłem jest drukowany w Wenecji w 1498 brewiarz plocki²² (oba liturgiki w 3 kolumnie). W ostatniej kolumnie dla celów porównawczych zaprezentowane zostały przykładowe dwa antyfonarze: diecezjalny ze Śląska i krzyżacki z Gdańska, obrazujące oficjum „Inclita” funkcjonujące poza Płockiem.

	Antyfonarz z Muzeum Diec. XIV w.	Antyfonarz z Biblioteki SD XV- XVI w. Breviarium Plocense 1498	ms. M 1244, Wrocław 1387 ms. F 409, Gdańsk 1513
I Vesperae			
an1	(Ave gemma cla)ritatis	Inclita sanctae virginis	Inclita sanctae virginis
an2	Haec mundum		
an3	Coepit amare Deum		
an4	Hanc pius in propriam		
an5	Iam Christi thalamum		
resp	Surge virgo	Surge virgo	Surge virgo
ad Magnificat	Inclita sanctae virginis	Ave gemma claritatis	Ave gemma claritatis

²⁰ Edycja tekstu oficjum: Wiśniewski 2005, 408-411.

²¹ Za powstaniem tego antyfonarza w XV w. opowiadają się Jolanta Marszalska i Waldemar Graczyk (Graczyk i Marszalska 2010, 115). Jakub Kubieniec przeszuwa datę jego sporządzenia na pierwszą połowę XVI w. (Kubieniec 2013, 18).

²² Breviarium Plocense, druk Johannes Hamann, Wenecja 1498.

Matutinum			
I Nokturn			
an1	Virgo sancta Catherina	Virgo sancta Catherina	Virgo sancta Catherina
an2	Specie corporis decora	Specie corporis decora	Specie corporis decora
an3	Traditur ergo a patre	Traditur ergo a patre	Traditur ergo a patre
r1	Nobilis et pulchra	Nobilis et pulchra	Nobilis et pulchra
v	Cui rex carne	Cui rex carne	Cui rex carne
r2	Martyrium sitiens	Martyrium sitiens	Martyrium sitiens
v	Daemoniis plena sunt	Daemoniis plena sunt	Daemoniis plena sunt
r3	Haec quinquagenos	Haec quinquagenos	Haec quinquagenos
v	Efficiens testes	Efficiens testes	Efficiens testes
II Nokturn			
an4	Cum esset adhuc	Cum esset adhuc	Cum adhuc esset
an5	Maxentius instat	Maxentius instat	Maxentius instat
an6	Caesar electos convocat	Caesar electos convocat	Caesar electos convocat
r4	Impius hanc Caesar	Angelus interea descendit	O quam felices per te
v	Illa manet constans	Confortans teneram	Cum duce Porphyrio
r5	Virgo flagellatur	Surge virgo et nostras	Impius hanc Caesar
v	Sponsus amat	Pulchrae Sion filia	Illa manet constans
r6	Horrendo subdenda	Aulae coelestis sidus	Virgo flagellatur ²³
v	Tamquam Chaldaeis	Tu quae tuos pro Christo	Sponsus amat sponsam ²⁴
III Nokturn			
an7	Gloriosam virginem	Cum caetu virgineo	Gloriosam virginem
an8	Illa Domino Deo dum agit	Gloriosam virginem	Illa Domino Deo dum agit
an9	Cum caetu virgineo	Gratulemur in honore	Cum caetu virgineo

²³ Antyfonarz krzyżacki: „Surge virgo”.

²⁴ Antyfonarz krzyżacki: „Pulchrae Sion filia”.

r7	Percusso gladio dat	Virgo flagellatur	Horrendo subdenda ²⁵
v	Quam manus angelica	Sponsus amat sponsam	Tamquam Chaldaeis ²⁶
r8	O quam felices per te	Christus sanctam tenebroso	Percusso gladio dat
v	Cum duce pro Porphyrio	Salve virgo Catherina	Membris virgineis
r9	O mater nostra ter sancta	O mater nostra ter sancta	O mater nostra ter sancta
v	Iam Christo iuncta	Iam Christo iuncta	Iam Christo iuncta

W zestawieniu wyraźnie zaznacza się tożsamość repertuarowa płockich źródeł XV-XVI-wiecznych, odróżniająca je od antyfonarza z XIV w., także w Płocku używanego. Nie ma wątpliwości, że obie księgi, których repertuar uwidoczniono w środkowej kolumnie, przekazały liturgię płocką z XV w., a być może nawet wcześniejszą. Liturgię, którą można zaryzykować i określić „płocką”, a której śpiewy potwierdzają domniemanie o wytworzeniu antyfonarza na terenie diecezji płockiej (bo drukowany brewiarz wątpliwości nie pozostawia – ma proveniencję wyraźnie oznaczoną). Po drugie i ważniejsze, ostatnią, dziewiątą antyfoną matutinalną w oficjum „Inclita” zgodnie w obu źródłach jest „Gratulemur in honore” – ten sam śpiew, który rozpoczynał oficjum w jego pełnej wersji stworzonej – najprawdopodobniej – w XIII wieku w Niderlandach. Żadna inna księga, która przekazała oficjum „Inclita sanctae virginis”, nie zawiera tej antyfony. Istniała ona wyłącznie w liturgii płockiej, dlatego w tabeli umieszczono przykładowe antyfonarze śląski i gdański, ale równie dobrze można byłoby zacytować inne.

Skąd zatem anonimowy płocki liturgista, który w XV w. opracował liturgię godzin kanonicznych dla swojej diecezji, mógł znać tę antyfonę, skoro oficjum „Gratulemur” nie było wykonywane w Polsce i rzadko gdzie w Europie²⁷? Czyżby znał treść ostatnich (wówczas) kart pontyfikału płockiego z zapisanym oficjum „Gratulemur”? Obecnie nie da się udzielić odpowiedzi na to pytanie, ale można wyobrazić sobie obie sytuacje:

1. Anonimowy kodyfikator liturgii płockiej w XV w. nie znał pontyfikału płockiego. Zatem alternatywą pozostaje inny przekaz oficjum „Gratulemur in honore”, z którego mógł przepisać tę jedną – jego zdaniem najlepiej odpowiadającą teologii dnia – antyfonę. Bardzo prawdopodobne, że jakaś księga zawierająca

²⁵ Antyfonarz krzyżacki: „Virgo flagellatur”.

²⁶ Antyfonarz krzyżacki: „Sponsus amat sponsam”.

²⁷ Nawet antyfonarz płockich norbertanek spisany prawdopodobnie w Płocku ok. 1210 nie uwzględnia św. Katarzyny w swoim kalendarzu (Imbramowice, Biblioteka SS. Norbertanek, ms. RM 1), natomiast, co interesujące, antyfonarz także norbertanek, z Żukowa z XIII w., zawiera oficjum „Virginis eximiae” (Pelplin, Biblioteka Seminarium Duchownego, ms. L 22, s. 494).

kompletne oficjum istniała w katedrze płockiej, jednak w którymś z dramatycznych momentów dziejowych Polski zaginęła. Owa księga, podobnie jak pontyfikał, byłaby zwierciadłem XIII-wiecznej liturgii sprawowanej w Płocku.

2. Daleko mniej prawdopodobna sytuacja: Kodyfikator liturgii w XV w. znał treść pontyfikału płockiego. Tu jednak pojawia się trudność: Antyfony „Gratulemur” rozpoczyna pierwsze nieszpory. A tych, jak wiadomo, skryptor rozmyślnie nie zanotował; oficjum w pontyfikale rozpoczyna się dopiero antyfoną ad Magnificat „Decoretur dies ista”. Jeśli rzeczywiście płocki kodyfikator przepisał antyfonę „Gratulemur” z pontyfikału, to należy przyjąć, że śpiew ten istniał w bloku antyfon laudesowych, ewentualnie II niesporów na ostatniej wówczas, a obecnie brakującej, karcie zabytku. Wśród pozostałych 17 przekazów oficjum „Gratulemur in honore” taka sytuacja ma miejsce jedynie w trzech źródłach, ale niestety, bardzo późnych – drukowanych brewiarzach z II połowy i końca XVIII w. W sposób oczywisty nie mogły one być archetypem wersji „płockiej”.

Zagadka wydaje się więc nierozwiązywalna do momentu, w którym zostanie odnaleziona brakująca karta pontyfikału. Ale gdyby nawet przyjąć, że „Gratulemur” początkowo obowiązywało w Płocku, to w konsekwencji należałoby także uznać, iż oficjum to już w XIV w. zastąpione zostało przez „Ave gemma claritatis”, jak przekazuje antyfonarz ms. b.s. z Muzeum Diecezjalnego (o ile używany był w liturgii katedralnej w Płocku, bo to także nie jest pewne). Niezależnie od tego, ostatecznie do liturgii płockiej w XV w. weszło oficjum „Inclita sanctae virginis”, jak zgodnie świadczą o tym antyfonarz ms. 8 oraz drukowany w Wenecji w 1498 brewiarz.

Bardziej więc prawdopodobne, że oficjum wpisano do pontyfikału jeszcze w Liège, zanim księga dotarła do Polski. Anonimowy skryptor zapisał je w pontyfikale w tym historycznym momencie, kiedy zaczyna ono promieniować w okolicach Liège. Zwraca uwagę istotny szczegół: pontyfikał nie jest odpowiednią księgą do umieszczania w nim śpiewów brewiarzowych, a mimo to ktoś je w nim zanotował. Analogiczną sytuację obserwować można w XII-wiecznym kodeksie Harley 3895, w którym także w XIII w. zamieszczono oficjum „Gratulemur”, mimo że księga również nie służyła liturgii. Różnica między oboma manuskryptami jest jednak w tym względzie znacząca: w liturgiku „angielskim” oficjum jest pełne, w „płockim” – pomniejszone o praktycznie całość pierwszych niesporów.

Możliwe więc, że oficjum „Gratulemur” utrwalano w XIII w. ze względów dokumentacyjnych czy archiwizacyjnych, tak by w przyszłości można było kopiować nowo powstałe oficjum do właściwych ksiąg – antyfonarzy. Być może w tej praktyce kryje się troska skryptorów, by własna, nie dość jeszcze utrwalona, lokalna twórczość nie zaginęła.

Pojęcia „względów dokumentacyjnych” nie należy jednak rozumieć jako pamiątki w dzisiejszym rozumieniu. Gdyby tak było, skryptor do pontyfikału wpisałby także antyfony I niesporów. Oficjum zamieszczono w nim z przeznaczeniem dla konkretnego już ośrodka, w którym ranga obchodu św. Katarzyny nie była wy-

soka i co za tym idzie, antyfon nieszpornych nie przepisano, bowiem w ich miejsce wykonywano inne. Niestety, tak specyficznie kształtowanego oficjum „Gratulemur in honore” jak w pontyfikale plockim (tj. bez pierwszych antyfon nieszpornych) nie udało się zidentyfikować w innych manuskryptach. Jedynie benedyktyński brewiarz z Oudenburg tą cechą się wykazuje, ale, jak już wspomniano, tamtejsi benedyktyni zaingerowali głębiej w strukturę oficjum, zmieniając pierwszą antyfonę „Gratulemur” na „Ave gemma claritatis”. Ponadto, oficjum „plockie” jest oficjum o strukturze katedralnej, nie monastycznej. Mimo tych nierozwiązywalnych obecnie trudności, wykazano, że sama obecność oficjum „Gratulemur in honore” w pontyfikale plockim udowadnia jego pierwotny związek z liturgią Liège, a pojedyncza antyfona „Gratulemur in honore” w plockich księgach liturgicznych XV w. ten związek jeszcze wzmacnia i rozciąga na czas do co najmniej przełomu XV i XVI wieku. Nie powinno to nadmiernie dziwić, jako że pierwszy biskup plocki, Alexander z Malonne, pochodził właśnie z Liège.

ZAKOŃCZENIE

Z powyższych rozważań wynika, że oficjum „Gratulemur in honore” ma walor endemiczności – powstało w Liège i funkcjonowało w zasadzie tylko na ściśle określonym terytorium tamtejszej diecezji. Można zastanawiać się, czy w innych ośrodkach nie powstały oficja ku czci św. Katarzyny, właściwe tylko im. Inaczej ujmując: Czy istnieją inne oficja katarzyńskie legitymujące się takim samym walorem?

Pytanie jest jak najbardziej zasadne, bowiem np. w dwóch drukowanych dla diecezji Würzburg brewiarzach²⁸ na dzień św. Katarzyny przeznaczono oficjum „Prudens virgo lampadae”, które choć nie w całości jest oryginalne, to jednak zawiera pewną liczbę śpiewów, zwłaszcza responsoriów matutinalnych oraz antyfon godzin mniejszych, których nie udało się zidentyfikować w pozostałych oficjach. Oficjum tego nie uwzględnia „Analecta Hymnica”, co wspiera dodatkowo podejrzenia o jego endemiczność.

Podobnie jest w przypadku oficjum „Infirma mundi elegit Deus”, istniejącym w drukowanym brewiarzu diecezji Noyon (Francja)²⁹. Mimo szczupłości materiału analitycznego (II połowa XVIII w., zbliżający się zmierzch kultu świętej, stąd oficjum utraciło sporo zapewne oryginalnych śpiewów na rzecz wspólnych), znajdując się w nim śpiewy, których także nie obserwuje się w innych przekazach.

Do tego dodać można oficjum angielskie (?) „Sollemnitate Catharinae”, zanotowane w zakonnym rękopisie z Worcester³⁰. Warto zwrócić uwagę na to dość wczesne źródło – z początku XIII w. – w którym elementy oryginalne koegzystują ze śpiewami wspólnymi dla dziewic, dokumentując pewien etap w procesie wykształcania się kolejnego oficjum ku czci świętej, charakterystycznego być może

²⁸ Breviarium Herbipolense, Würzburg 1490, f. 453r; Basel 1509, f. 175v.

²⁹ Breviarium Noviomense, Paris 1764, s. 564.

³⁰ Worcester, Cathedral – Music Library, ms. F.160 (1230).

tylko dla Worcester, bowiem inne ośrodki angielskie, także szkockie i walijskie, zgodnie przyjęły dość rozpowszechnione oficjum „Ave gemma claritatis”.

Określenie „endemiczne”, w stosunku do oficjów „Gratulemur in honore” oraz kilku wymienionych wcześniej, wydaje się całkowicie uprawnione wobec milczenia w tym względzie adiustowanych ponad 300 źródeł europejskich. Spostrzeżenia, tutaj jedynie sygnalizowane, niech staną się inspiracją do podjęcia szczegółowych badań nad śpiewami o świętej Katarzynie, zwłaszcza tymi, które odznaczają się cechą ograniczonego obszaru oddziaływania. Niewykluczone, że i autor poszerzy cykl artykułów o tematyce katarzyńskiej.

To zadziwiająca koniunkcja, że w obrębie klasztoru synajskiego, w którym od wielu stuleci pielgrzymi oddają hołd św. Katarzynie, rośnie krzew (zapewne potomek starotestamentalnego krzewu gorejącego), równie jak oficjum „Gratulemur” endemiczny, bowiem mimo wielu podjętych w przeszłości prób, nie udało się przezszyć go w jakiegokolwiek miejsce globu ziemskiego, nawet na półwyspie Synaj.

BIBLIOGRAFIA:

- Dreves, Guido Maria (red.). 1894. *Analecta Hymnica*, 18:37-39; 26:69-74. Leipzig: O. R. Reisland.
- Graczyk, Waldema i Jolanta Marszalska. 2010. *Księgi rękopiśmienne i stare druki ze zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku. Z dziejów kultury polskich bibliotek kościelnych w dawnych wiekach*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy.
- Hiley David i Janka Szendrei. 2018. *Notation*. Dostęp: 19.03.2019. <ftp://ftp.puce.edu.ec/Facultades/CienciasEducacion/ModalidadSemipresencial/Lenguaje%20Musical%20I-Fernando%20Palacios/Lectura%201%20Notation.pdf>.
- Hiley, David. 2012. The Historia sancte Caterine in MS Napoli, Biblioteca Nazionale, XIII.G.24. The Earliest Proper Office for St Catherine of Alexandria? W: *Musica e liturgia a Montecassino nel medioevo. Atti del Simposio internazionale di studi (Cassino, 9-10 dicembre 2010)*, red. Nicola Tangari, 21-44. Rome: Viella.
- Hughes, Andrew. 1994. *Late medieval liturgical offices*, t. 1: *Tools for Electronic Research. Texts*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Hughes, Andrew. 1996. *Late medieval liturgical offices*, t. 2: *Resources for electronic research. Sources & chants*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Kubieniec, Jakub. 2013. *Secundum consuetudinem. Śpiew godzin kanonicznych w średniowiecznej metropolii gnieźnieńskiej*. Kraków: Musica Iagellonica.
- Leroquais, Victor. 1934. *Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France*, t. 1. Paris.
- Lewis, Katherine. 1999. Pilgrimage and the Cult of St Katherine of Alexandria in Late Medieval England. W: *Pilgrimage explored*, red. Jennie Stopford, 145-160. Suffolk-Rochester: York Medieval Press.

- Parzych-Blakiewicz, Katarzyna. 2016. Święta Katarzyna Aleksandryjska według źródeł leksykograficznych. W: *Święta Katarzyna Aleksandryjska w wierze, pobożności, teologii i sztuce – dawniej i dziś*, red. Jacek Jezierski, Katarzyna Parzych-Blakiewicz i Paweł Rabczyński, 25-42. Olsztyn: Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne.
- Purtle, Carol. 1982. *The Marian Paintings of Jan van Eyck*. Princeton: University Press.
- Schill, Peter. 2005. *Ikonographie und kult der hl. Katharina von Alexandrien im mittelalter studien zu den szenischen darstellungen aus der Katharinenlegende*. München: Ludwig-Maximilians-Universität.
- Streeton, Noëlle. 2011. Jan van Eyck's Dresden Triptych. New Evidence for the Giustiniani of Genoa in the Borromei Ledger for Bruges, 1438. *Journal of Historians of Netherlandish Art* 3.1. DOI: 10.5092/jhna.2011.3.1.1.
- Viale, Vittorio. 1973. *Il Duomo di Vercelli. Il nuovo Duomo opere d'arte dal XIII al XVIII secolo, la pinacoteca dell'arcivescovado*. Vercelli: Cassa di risparmio.
- Walsch, Christine. 2007. *The Cult of St Katherine of Alexandria in Early Medieval Europe*. Hampshire-Burlington: Ashgate Publishing.
- Weale, William Henry James. 1908. *Hubert and John Van Eyck, their life and work*. London-New York: John Lane.
- Wille, Günther. 1967. *Musica Romana. Die Bedeutung der Musik im Leben der Römer*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Wiśniewski, Piotr. 2005. Rękopiśmienny antyfonarz płocki z XIV wieku (Muzeum Diecezjalne w Płocku, b.s.). *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 83, 375-432.